

Валентин ТЕРЕЩЕНКО

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

ОБОРОННІ КОМПЛЕКСИ ГАЛИЦЬКИХ МІСТ РАНЬНОМОДЕРНОГО ЧАСУ: ТИПОЛОГІЯ ТА ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ

Перші спроби узагальнюючих досліджень фортифікаційної архітектури були зроблені ще в кінці XIX – на початку XX ст. В першу чергу потрібно згадати працю О. Чоловського «Давні замки та твердині на Русі Галицькій», яка вийшла друком в 1892 р. [1]. В цій роботі на основі архівних джерел автор проаналізував історію найвідоміших фортифікацій регіону, рештки яких ще зберігались на кінець XIX ст. Незважаючи на те, що робота залишається базовою для дослідження багатьох замків, для вивчення нашої теми її користь є обмеженою – автор унікав розгорнутих узагальнень, зосередившись на «біографії» окремих споруд. Разом з тим, праця О. Чоловського дає нам цінний фактологічний матеріал для побудови теоретичних узагальнень. Інша праця Чоловського – розділ про замки в видання 1926 р. «Минуле та пам'ятки Тернопільського воєводства». Її зміст в загальних рисах повторює попереднє видання, позитивною рисою є наявність фотографій, які також є цінним джерелом дослідження фортифікаційних споруд [2].

Наступний період активізації інтересу до західноукраїнських укріплень спостерігається в період незалежності. В сучасній вітчизняній історіографії можемо виділити ряд досліджень, в яких зроблені спроби узагальнення основних тенденцій фортифікаційного будівництва в Галичині та на Волині XVI–XVII ст. Наприклад, в статті І. Могитича «Оборонні Вежі Галицької і Волинської земель 11 – початку 16 століть» проаналізовано основні тенденції оборонного будівництва напередодні поширення італійської фортифікаційної школи [3]. Слід відзначити видання В. Бойка та О. Гаврилюка «Замки Тернопілля». Відомості письмових джерел автори доповнили важливою інформацією, здобутою під час археологічних розкопок та розвідок [4.]. В статті Мельника зібрано коротку довідкову інформацію про більшість відомих оборонних споруд Тернопільської області [5].

Історіографічний огляд дозволяє стверджувати, що сучасні дослідження фортифікаційних об'єктів ранньомодерного часу Галичини мають цілком виразну тенденцію – основну увагу дослідників завжди привертають замки (в першу чергу ті, які збереглись хоча б фрагментарно), в меншій мірі досліджуються оборонні монастирі, храми (церкви, костели синагоги, знову ж таки – в першу чергу збережені). Інші типи фортифікаційних об'єктів – передусім міські укріплення, арсенали – користуються значно меншою увагою дослідників.

Слід згадати деякі типи споруд, які теж можливо відносились до оборонних об'єктів – ратуші, а також дерев'яна сакральна архітектура.

Необхідно також згадати дамби, і утворені ними ставки. Самі дамби є, безумовно, спорудами інженерними, а ставки – в першу чергу економічними об'єктами. Поряд з тим вони мали пряме відношення до оборони населених пунктів, створювали перешкоди для просування ворога. Писемні і картографічні ранньомодерні першоджерела (інвентарі замків, описи іноземців) чітко підтверджують, що ставки розгулялась сучасниками, як частина оборонного комплексу міста.

Оскільки фортифікаційний характер споруд цих типів є на цей момент скоріше гіпотетичним чи навіть сумнівним, вони майже ніколи не досліджуються в цьому ракурсі.

Причин для такої популярності одних об'єктів і непопулярності інших декілька. Та причина, що лежить на поверхні – збережені пам'ятки (а це в першу чергу замки) є перспективними туристичними об'єктами, тому знаходяться в сфері наукових інтересів не тільки істориків, але й архітекторів. Разом з тим важко зрозуміти доцільність розташування чи планування замку, не проаналізувавши весь комплекс фортифікаційних споруд населеного пункту.

Таке різноманіття типів фортифікацій – є яскраво вираженою регіональною особливістю фортифікаційного мистецтва Галичини (а також Волині і Поділля) в XVI–XVII ст.

Будь-який населений пункт мав, як правило, декілька оборонних споруд. Акцент на будівництві багатьох різнофункціональних, невеликих оборонних об'єктів в одному населеному пункті має своє пояснення. Фортифікації будувались в першу чергу для протидії кінноті Кримського ханства. Головна проблема боротьби з кочівниками – неможливість передбачити час і місце напрямку. Наявність декількох автономних укріплень давала населенню додаткові шанси організувати оборону у випадку несподіваної появи ворога.

Досліджуючи фортифікаційне будівництво цього періоду потрібно вирішити термінологічне питання – яким терміном назвати всю сукупність оборонних споруд одного населеного пункту? Термін «міські укріплення» активно вживаються дослідниками, але в дещо іншому, цілком конкретному значенні: маються на увазі рови мури, вали з вежами та воротами, які оточували місто по периметру. Для позначення всіх оборонних об'єктів потрібен інший узагальнюючий термін. В сучасних працях як істориків, так і архітекторів часто використовується термін «фортифікаційний комплекс» або «оборонний комплекс», який використовується для позначення всіх фортифікаційних об'єктів населеного пункту – міських укріплень (в вузькому розумінні), замків, оборонних храмів, монастирів, інших оборонних об'єктів.

Я вважаю використання терміну «оборонний комплекс» цілком виправданим і в цій публікації спробую проаналізувати основні перспективні, на мою думку, напрямки дослідження оборонних комплексів.

Перед висвітленням основної теми цієї публікації, необхідно, хоча б коротко, згадати основні тенденції розвитку фортифікаційного мистецтва в Західній Європі у XVI–XVII ст. Цей період сміливо можна назвати революційним в історії фортифікації. В першу чергу це пов'язано з розвитком вогнепальної зброї, а саме – облогової артилерії. Нові важкі гармати вже на межі в XV–XVI ст. впевнено пробивали старі кам'яні стіни «готичних» замків і фортець. Це призвело до зміни конструкції укріплень. Кам'яну чи цегляну кладку посилювали земляним насипом, в якому застрягали ядра. Змінились обриси укріплень – для збільшення секторів обстрілу і максимального зменшення «мертвих зон» будувались бастіони – п'ятикутні укріплення, які замінили собою круглі і квадратні вежі. Всі ці зміни вперше з'явилась в Італії, вони і започаткували так звану італійську школу, яка дуже швидко розповсюдилась і в інших регіонах Європи. В Україні в XVI ст. застосування італійської школи було обмеженим, одним з найбільш популярних запозичень з італійської школи було будівництво п'ятикутних веж, які в плані нагадували бастіони. Ще однією особливістю була популярність в Україні так званої німецької школи, для якої характерними є не бастіони, а круглі укріплення – бастеї (рондеї). Такі регіональні особливості були зумовлені необхідністю протистояти татарським набігам, тобто кінними загонам без важкої артилерії. Тому європейські нововведення застосовувались вибірково, з урахуванням місцевої специфіки.

В другій половині XVI ст. в Європі стала популярною голландська фортифікаційна школа, яка робила акцент на земляних укріпленнях великої площі. Здобутки голландської школи доволі швидко набули поширення в Україні. Недорогі земляні укріплення в голландському стилі дозволяти помітно посилити старі укріплення (в тому числі в плані протидії артилерії), охопити захистом широкі площі.

Отже, які чинники впливали на формування «оборонних комплексів» Галичини? Перший чинник вже був коротко проаналізований – потреба протидії в першу чергу легкій кінноті кочовиків, а не регулярній армії зі спеціальним облоговим озброєнням і спорядженням.

Інший важливий фактор – розташування населеного пункту, ландшафт, рельєф місцевості. Зі зрозумілих причин населенні пункти тяжіли до водойми тому річка (ставок, як варіант) була обов'язковим фактором формування урбаністичного комплексу. Не менш важливими чинниками була наявність заболоченої місцевості, струмків, пагорбів або крутих схилів, лісів.

Найбільш поширені варіанти планування оборонних комплексів:

Місто в річковій долині, замок на підвищенні (річковий мис, пагорб).
Приклади: Тербовля, Микулинці, Бучач, Язловець, Буданів

Весь комплекс на високому річковому мисі або березі; приклади: Скала-Подільська, Гусятин

Весь комплекс на пагорбі, оточений болотами; приклади: Тернопіль, Золочів, Підгайці

Весь комплекс знаходиться на заболоченій рівнині, болота і ставки є основними природними перешкодами Бережани, Залозці, Скалат

В південній частині Подільської височини сформувався специфічний тип розташування оборонних комплексів, коли всі місто оточена високими річковими берегами (Чортків, Бучач, Червоногород (с. Нирків), Раковець).

Це одним важливим чинником була наявність чи відсутність будівельних матеріалів, в першу чергу покладів каменю.

Порівняно якісний будівельний камінь є поширеною сировиною в нашому регіоні, одночасно будівництво з каменю і цегли – складний і дорогий процес у порівнянні з будівництвом земляних і дерево-земляних укріплень. Тому переважають гібридні оборонні комплекси, коли одні фортифікаційні об'єкти виконувались з каменю і цегли, інші були дерев'яними або земляними. Іноді окремі об'єкти мали змішану конструкцію, як, наприклад, Тернопільський замок.

Земляні вали добре витримували артилерійський вогонь (дерева – ні). Разом з тим дерев'яно-земляні конструкції мали помітні недоліки – вони потребували частого ремонту. Дерев'яні колоди гнили, вали під впливом опадів деформувались, обсипались. Крім того, земляний вал без ескарпу має в тій чи іншій мірі похилу форму, що полегшує піхотний штурм.

Кам'яні стіни мають переваги над земляним валом – незручні для піхотного штурму, можуть довго обходитись без ремонту, кам'яні конструкції компактні, їм можна надавати спеціальну форму, вписувати в складний рельєф.

Розглянемо варіанти оборонного комплексу за критерієм технології будівництва. Найбільш поширений варіант – мурований замок і оборонні храми з'єднуються земляними міськими укріпленнями. В місцевостях, де мало каменю і глини могли переважати земляні укріплення. Повністю кам'яні комплекси – рідкість (Львів, Жовква).

Ще один критерій, за яким можна здійснити класифікацію оборонних комплексів – за розташування окремих елементів. Я б виділив два основні типи:

монолітний (всі елементи, споруди конструктивно з'єднані міськими укріпленнями (оточені міською стіною чи валом)

розосереджений (окремі автономні споруди розташовані поза кільцем міських стін, на певній відстані (1–2 км). Рідкісний варіант, приклади – Збараж, Терехівля, Бучач.

Розосереджений тип планування давав певні переваги – при несподіваних набігах більше місцевих жителів мали змогу сховатись в віддалених фортифікаційних об'єктах. Разом з цим такий підхід мав і недолік – у випадку облоги великою армією віддалені споруди могли використовуватись супротивником, як база для об'єднаних дій і штурмів.

Спроби класифікації оборонних комплексів можуть бути продовжені. Виявлення нових закономірностей формування оборонних комплексів – справа подальшого дослідження.

Список використаних джерел

- 1 Czołowski A. Dawnie zamki a twierdze na Rusi Halickiej. Lwow, 1892.
2. Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki wojewódstwa tarnopolskiego. arnopol, 1926. 198; LXXVIII с.
3. Могитич І. Оборонні Вежі Галицької і Волинської земель 11 – початку 16 ст. *Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”*, число 11. Л.: Інститут “Укрзахідпроектреставрація”, 2000. с. 168: іл.
4. Бойко В., Гаврилюк О. Замки Тернопілля. Тернопіль: ТОВ «Новий колір», 2009. 80 с.
- 5 Мельник І. 120 фортець Тернопільщини. *Замки Тернопілля*. Галицька брама. травень – червень 2007. №5–6. С. 149–150.